

بررسی ابعاد شخصیت حضرت عباس علیه السلام در شعر معاصر عربی

دکتر حیدر محلاتی*

تاریخ پذیرش ۱۳۹۶/۰۲/۲۹

تاریخ دریافت ۱۳۹۵/۱۱/۱

چکیده

حضرت عباس علیه السلام فرزند برومند امام علی علیه السلام و پرچمدار جبهه حق، در واقعه کربلا است. رشادتها و رفتارهای مثال زدنی ایشان در دفاع از حریم اهل بیت علیهم السلام در برابر ستم و استبداد امویان آثار فراوانی داشت که از زمان و مکان واقعه طف فراتر رفته است. بسیاری از این ابعاد شخصیتی و خصلت‌های والای انسانی در شعر عربی انعکاس داشته و مورد توجه شاعران در قرون متمادی بوده است. شعر معاصر عربی در راستای شعر پیشینیان نسبت به این ابعاد اخلاقی اهتمام ورزیده و به وفور بدان پرداخته است. نگارنده این مقاله سعی دارد جنبه‌های مختلف شخصیت حضرت عباس علیه السلام را که بیشتر مورد توجه شاعران معاصر عربی بوده، بررسی و استخراج نموده و میزان تأثیر این خصال نیک را در این عرصه بیان نماید. شاعران معاصر ضمن بهادادن به تمامی خصلت‌های انسانی حضرت عباس علیه السلام ایشان را برای نسل‌های کنونی و آینده بهترین الگو و شایسته‌ترین مثال دانستند.

کلیدواژه‌ها: حضرت عباس علیه السلام، نهضت عاشورا، کربلا، شعر معاصر عربی، مرثیه سرایی.

مقدمه

حضرت عباس علیه السلام در روز چهارم ماه شعبان سال ۲۶ هجری در شهر مدینه دیده به جهان گشود. پدر وی حضرت امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام از بنی هاشم و مادر ایشان حضرت ام البنین از بنی عامر است، که هر دو قبیله در اصالت، شجاعت و جوانمردی شهره قبائل عرب بودند (مقرم، ۲۰۰۶: ۱۲۸). کنیه ایشان ابوالفضل بود و بنا بر گفته صاحب کتاب «مقاتل الطالبیین» ایشان به خاطر زیبایی و آراستگی به قمر بنی هاشم معروف بود (ابوالفرج اصفهانی، ۱۹۶۵: ۵۵).

ایشان همراه دو امام هم نام امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام در مکتب امیرالمؤمنین علیه السلام پرورش یافتند. از علم امام سیراب و از اخلاق والای ایشان بهره مند شدند. از این رو بسیار با بصیرت و در ایمان خود ثابت قدم بودند. امام صادق علیه السلام در وصف ایشان فرمودند:

کان عنما العباس بن علی نافذ البصیره، صلب الایمان، جاهد مع ابي عبد الله وأبلی
بلاءً حسناً و مضی شهیداً. (ابن عنبه، ۱۹۶۱: ۳۵۶)

شهادت ایشان در سرزمین کربلا و به سال ۶۱ هجری اتفاق افتاد.

اهمیت تحقیق در شناخت دقیق ویژگی‌ها و خصوصیت‌های اخلاقی و رفتاری حضرت عباس علیه السلام به ویژه در واقعه کربلا و انعکاس آن در شعر معاصر عربی از چند نظر درخور توجه است، یکی به خاطر الگوپذیری، از این خصلت‌های ناب انسانی برای نسل‌های حال و آینده، دوم جهت عمومیت بخشیدن به این الگوها در سطح جامعه، سوم هدف مند کردن فرهنگ، هنر و ادبیات در راستای تحقق آموزه‌های دینی. این اهداف مهم اجتماعی در تحقق جامعه اخلاق مدار نقش بسزایی دارند.

پژوهش‌های ادبی موجود بیشتر به جمع‌آوری اشعار سروده شده در واقعه طف پرداخته و این اشعار را از دیدگاه‌های مختلف مورد ارزیابی قرار داده است. بیشترین نگاه‌ها به حضرت امام حسین علیه السلام معطوف بود به عنوان سرور شهیدان کربلا. اما حضور حضرت عباس علیه السلام در قالب پژوهش‌های مستقل ادبی تاکنون بسیار کم رنگ بوده و در حد پیشینه قابل ذکر نیستند. پژوهش حاضر با استفاده از روش کتابخانه‌ای، این موضوع را

بررسی نموده تا ابعاد پرگستره آن نمایان گردد.

بررسی موضوع

میراث ارزشمند اهل بیت علیهم السلام و آموزه‌های انسان ساز خاندان نبوت از بدو بعثت تا کنون منشأ تغییرات شگرفی در رفتارهای فردی و اجتماعی انسان شده، و جامعه اسلامی را به سوی تکامل و حیات آرمانی رهنمون ساخته است. در طول چهارده قرن اخیر، انسان‌های وارسته و متعهد از محدثان و فقیهان و مفسران گرفته تا مورخان و ادیبان و شاعران این امانت گرانسنگ را به دوش کشیده و از آن به بهترین وجه محافظت نموده تا سالم و بی‌گزند به نسل‌های بعدی تحویل نمایند.

بخش عظیمی از این میراث پرگهر به وسیله شعر منتقل شده و شاعران پیرو مکتب اهل بیت علیهم السلام در هر دوره زمانی و با هر شرایطی و علی‌رغم فشارها و سرکوب‌های حاکمان وقت تلاش کردند تا این میراث محفوظ بماند. بسیاری از تعالیم اسلامی و خصوصیات اخلاقی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام و اتفاقات مهم و تاریخ ساز در قالب چکامه‌های سترگ و اشعار به یاد ماندنی تدوین و در حافظه مردم نهادینه شده است. واقعه طف از جمله جاودانه‌ترین و خطیرترین حادثه تاریخ پس از ظهور اسلام است که بازتاب بسیار گسترده‌ای در ادبیات قرون گذشته داشته است. کتاب‌ها و تألیفات فراوانی با موضوعیت ادبیات کربلا نوشته شده که نشانگر اهمیت این موضوع در عرصه شعر و ادب دارد.

از سال ۶۱ هجری که واقعه جانگداز کربلا اتفاق افتاد تا زمان حال و شاید تا سالیان دور، قریحه شاعران و احساس لطیف آنان همچنان جوشان و پرخروش است تا این حماسه بی نظیر را در حافظه تاریخ و به رسم جاودانگی بنگارند. شهادت امام حسین علیه السلام و یاران با وفای ایشان از جمله موضوعات مهمی است که توجه شاعران را به خود معطوف داشته و در این زمینه مجموعه‌های چند صد هزار بیتی را به ارمغان آورده است.

دوره معاصر شعر عربی که دو قرن سیزدهم و چهاردهم هجری (نوزدهم و بیستم

میلاادی) را در بردارد یکی از دوره‌های پرکار ادبی به شمار می‌رود که حادثه عاشورا را از ابعاد مختلف بررسی کرده است. اگر نگاه شاعران در قرون گذشته بیشتر به جنبه‌های توصیفی و یا دراماتیک حماسه عاشورا متمرکز بود، شعر معاصر عربی تمامی جوانب این رویداد تاریخی را اعم از جوانب دینی، فرهنگی، حماسی و اجتماعی مورد بررسی و ژرف نگری قرار داده است؛ به همین جهت شعر معاصر عربی در پرداختن به موضوع عاشورا و الهام گرفتن از این حادثه مهم بسیار پر بار است.

پژوهش حاضر به ابعاد شخصیت والای حضرت عباس علیه السلام که بیشترین بازتاب را در شعر معاصر عربی داشته، می‌پردازد. با توجه به حجم عظیم اشعار سروده شده در این زمینه، و عدم دسترسی به تمامی اشعار مذکور و نیز امتناع بررسی چنین موضوعی با این حجم کلان شعری در قالب یک مقاله، بر آن شدیم موضوعات مطرح شده را استخراج و نمونه‌های شعری مناسب را به صورت انتخابی بررسی نماییم. بدیهی است نقل تمامی اشعار سروده شده در این خصوص امکان پذیر نیست.

با توجه به ابعاد گسترده اخلاقی و شخصیتی حضرت عباس علیه السلام و تجلی آن در صور گوناگون شعری، تلاش شده تا این ابعاد را به صورت فشرده و کلی و در قالب عناوین زیر خلاصه کنیم:

۱. ولایت مداری و ایمان باوری

ایمان راسخ، باور استوار و اعتقاد پایدار سه نشانه برجسته در سیره حضرت عباس علیه السلام است. این نشانه‌ها که از شناخت عمیق خداوند متعال و رسالت پیامبر رحمت صلی الله علیه و آله و سلم نشأت می‌گیرد، بر اثر مجاهدت‌ها و عبادت‌های عارفانه در وجود حضرت، تجلی یافت. این نوع عبادت را باید عبادت رستگاران دانست، چون در بردارنده تمامی ابعاد دین مبین اسلام است و سعادت و رستگاری اخروی به دنبال دارد. این اعتقاد مثال‌زدنی توجه شاعران را به خود جلب کرده و در بسیاری از اشعار سروده شده در مدح و رثای حضرت عباس علیه السلام بدان اشاره شده است.

عبد المنعم فرطوسی (۱۴۰۴ق) شاعر نامدار عراقی این خصلت برجسته

حضرت ابوالفضل علیه السلام را بسیار مهم دانسته و به همین خاطر ایشان را «شهید العقیده» نامیدند. بنا به گفته شاعر، جهاد حضرت عباس که از اعتقادی راسخ برخاسته، منجر به حفظ دین و فروپاشی ضلالت و گمراهی شده است. پیروی حضرت از امام زمان خود و فدا شدن در راه ایشان سرانجامی پرافتخار و جایگاهی عظیم برای حضرت به ارمغان آورده است:

شهید العقیده هانت علیک جروحٌ بهاللهدی بلسم
 جهادک والدین یبنی به وصرح الضلال به یهدم
 فدیت بنفسک نفس الحسین فنلت مقاماً به تعظم
 إلی أن قُلت بأرض الطفوف وأنت بها البطل المعلم

(فرطوسی، ۱۹۶۶: ۵۸/۲)

ولایت مداری حضرت عباس علیه السلام و تبعیت ایشان از امام حسین علیه السلام به عنوان شاخص ترین ویژگی و برجسته ترین خصوصیت این انسان وارسته از سوی امامان معصوم مورد تأکید قرار گرفته است. ابن قولویه با سند معتبر به نقل از ابوحمزه ثمالی روایت می کند که حضرت امام جعفر صادق علیه السلام در زیارت حضرت عباس علیه السلام فرمودند:

أشهد لك بالتسليم والتصديق والوفاء والنصيحة لخلف النبي المرسل، والسبب
 المنتجب، والدليل العالم والوصي المبلغ والمظلوم المهتم. (ابن قولویه، ۱۴۱۷: ۴۴۰)

شهادت امام صادق علیه السلام به پیروی مطلق و اطاعت کامل حضرت عباس علیه السلام از امام حسین علیه السلام به عنوان امام عصر خود گواه محکمی بر معرفت آگاهانه حضرت از اصول دین مبین اسلام و شرایط زمانه خود است.

شاعران معاصر در بیان این ویژگی مهم، از شیوه های مختلف بیانی استفاده کردند. برای نمونه شیخ هادی کاشف الغطاء (۱۳۶۱ق) فقیه و شاعر نامدار عصر خود در نجف اشرف، ضمن بیان اهمیت این موضوع به مقایسه بین جایگاه حضرت عباس علیه السلام نزد امام حسین علیه السلام و جایگاه امام علی علیه السلام نزد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می پردازد. حضرت عباس علیه السلام

بسیاری از کمالات، مراتب و مناقب خود را همانند پدر گرامیشان با شایستگی احراز نمودند، گویی این ویژگی‌ها را از پدر به ارث بردند. اگر امام علی علیه السلام باب علم پیامبر بود و وزیر و فدایی ایشان بود، حضرت عباس علیه السلام نیز این خصوصیات عالی را نسبت به امام زمان خویش امام حسین علیه السلام داشت:

أبا الفضل قد أشبهت بالفضل حيدراً	أباك فأحرزت الفخار المخلداً
لأنك أنت الباب للسب مثلما	أبوك علي كان باباً لأحمدا
وكان وزيراً للنبي مؤيداً	كما كنت للسبب الوزير المؤيداً
أبوك فدى الهادي النبي بنفسه	وكنت لسبب المصطفى في الوغى فدى
وكنت معيناً للحسين وناصراً	وبعدك لم يبصر معيناً ومُسعداً

(خاقانی، ۱۴۰۸: ۱۲/۳۷۳)

این یکی از بارزترین الگوهای اعتقادی و رفتاری حضرت ابوالفضل علیه السلام بود که به وفور در شعر معاصر عربی قابل مشاهده است. بیشتر مدایح و مرثیه‌های سروده شده در باره حضرت عباس علیه السلام به این نکته مهم اشاره کرده که نشانگر اهمیت این امر در راستای تحقق آرمان‌های بلند رسالت اسلامی است.

۲. ظلم ستیزی و آزادی خواهی

شناخت حق و راه یابی به حقیقت گام بلندی در تکامل انسان به شمار می‌رود. اما شناخت حق تنها کافی نیست، بلکه درآمیخته شدن با حق و حقیقت و فدا شدن در راه حق و حقیقت شرط رهایی و رستگاری است. حضرت عباس علیه السلام حقیقت را در وجود مقدس امام حسین علیه السلام یافت و در این راه فدا شد. کسی که حق را شناخت، و آن را در وجود خود متبلور ساخت در برابر ضد حق خواهد ایستاد آن گونه که حضرت ابوالفضل علیه السلام در برابر ظلم بنی امیه ایستاد و تا پای جان از امام عصر خود دفاع کرد.

حضرت عباس علیه السلام با پیروی از فرمان‌ها و رهنمودهای امام حسین علیه السلام در خصوص مبارزه با ظلم، ضرورت برقراری عدالت و آزاد زندگی کردن به این توصیه‌های مهم جامه

عمل پوشاند و با فدا کردن جانش در این راه توانست اسوه ظلم ستیزی و شعله فروزان آزادی خواهی برای انسان های حق شناس و حقیقت گرا باشد. امام حسین علیه السلام برای حضرت عباس علیه السلام الگو بود و ایشان این گفته امام را با جان و دل خرید که فرمود:

ألا ترون إلى الحق لا يعمل به وإلى الباطل لا يتناهى عنه، ليرغب المؤمن في لقاء ربه محققاً؛ فإني لا أرى الموت إلا سعادة والحياة مع الظالمين إلا برماً. (ابن طاووس، ۴۸: ۱۴۱۷)

این حقیقت روشن در زندگی پربرکت حضرت ابوالفضل علیه السلام جایگاه ویژه ای در شعر معاصر عربی یافت و به گونه های مختلف بازتاب داشت. سیدحیدر حلی (۱۳۰۴ق) شاعر عراقی و از مرثیه سرایان بسیار مشهور واقعه طف، این حقیقت روشن را بسیار برجسته دیده به خاطر این که حضرت در زمانه ای زندگی می کرده که سراسر ظلم و بی عدالتی بود و این شرایط برای کسی که ظلم ستیز و آزادی خواه است غیر قابل تحمل است.

بنابر گفته شاعر، شمشیر بزآن عدالت در دستان آزاد مردی قرار دارد که هرگز ضعف و سستی به خود راه نداده و هر جا ظلمی ببیند به پا خیزد:

حُلُولُكَ فِي مَحَلِّ الضَّمِيمِ دَامَا	وَحَدُّ السَّيْفِ يَأْبَى أَنْ يُضَامَا
وَكَيْفَ تَمُسُّ جَانِبَكَ اللَّيَالِي	بِذَّلٍ أَوْ تُجَلُّ بِه اِهْتِضَامَا
أَتَبْذُلُ لِلخَمُولِ جَنَابَ حُرِّ	يُحَاذِرُ أَنْ يُعَابَ وَأَنْ يُذَامَا
هُوَ الْعَبَّاسُ لَيْتُ بَنِي نِزَارٍ	وَمَنْ قَدْ كَانَ لِلْجَاحِي عَصَامَا
أَبِيٌّ عِنْدَ مَسِّ الضَّمِيمِ يَمْضَى	بِعِزْمٍ يَقْطَعُ الْعَضْبَ الْحُسَامَا

(حلی، ۲۰۱۱: ۱/ ۱۵۵، ۱۵۶)

توصیف مبارزات حضرت عباس علیه السلام در ستم ستیزی و ظلم زدایی، همانگونه که گفته شد ابعاد گوناگونی داشت و شاعران هریک به اندازه عشق و دلدادگی خود به حضرت ابوالفضل علیه السلام اشعاری فراخور حال خویش سرودند. اجماع شاعران بر توصیف این بُعد از شخصیت حضرت عباس علیه السلام بسیار جالب توجه و دارای اهمیت است.

سید سلمان هادی آل طعمه ادیب، محقق و شاعر صاحب ذوق کربلایی،

ظلم ستیزی حضرت ابوالفضل عباس علیه السلام را از منظر صیانت از دین می‌نگرد و تعهد در حمایت از حق را از اصول زندگی حضرت می‌داند. پایبندی حضرت در اجرای فرامین الهی و برپایی شریعت محمدی، بنا بر گفته شاعر، مجد و عظمتی را به ارمغان آورد که دست نیافتنی است. از این رو، شاعر معتقد است که حضرت عباس علیه السلام با جانبداری از جبهه حق و ممانعت از انحراف دین و ایثار جان و مال خود در راه خدا، به عنوان یک مصلح دینی ایفای نقش نموده، و مثال و الگویی شایسته یک مسلمان واقعی شده است:

مَنْ يُضَاهِيكَ بِالْعَلِيِّ وَالصَّالِحِ	تَنْزِعَ الْحَقُّ مِنْ شَفَارِ الصَّفَاحِ
خُضَّتْهَا ثَوْرَةٌ عَلَى الظَّلْمِ حَتَّى	أَلْبَسَتْكَ السِّيُوفُ خَيْرَ وَشَاحِ
وَأَقَمْتَ الدِّينَ الْحَنِيفَ بِسَيْفٍ	تَكْتَبُ الْمَجْدَ بِالسَّنَى اللَّمَّاحِ
وَحَيَاةِ سَارَتِ بِكُلِّ فِخْارٍ	وَفَقَّ نَهْجَ الْعَقِيدَةِ الْوَضَّاحِ
يَا ابْنَ أُمِّ الْبَنِينَ مَا أَنْتَ إِلَّا	مَثَلٌ لِلصَّالِحِ وَالْإِصْلَاحِ

(آل طعمه، ۲۰۰۱: ۱۲۷، ۱۲۸)

توجه به رویکرد اصلاح گرایانه حضرت عباس علیه السلام در چارچوب نهضت آزادی خواهانه ایشان بازتاب قابل توجهی در شعر معاصر عربی داشته است. شیخ عبد الواحد مظفر (۱۳۹۵ق) عالم و شاعر نجفی این رویکرد اصلاحی را به زیبایی منعکس کرده، و از حضرت عباس علیه السلام به عنوان مصلح آزادی خواه یاد می‌کند که نهضتی در حمایت از دین مبین اسلام به پا داشته است:

عَبَّاسٌ نَهَضْتَهُ الْوَحِيدَةَ مِنْهَجٌ	لِلنَّاهِظِينَ وَمَنْ يَرُومُ تَحَرُّرًا
قَدْ بَاعَ أَغْلَى مَا لَدَيْهِ عَلَى الْعَلِيِّ	هِيَ نَفْسُهُ وَبِهَا الْمَفَاخِرُ قَدْ شَرَى
هُوَ مَصْلِحٌ مِنْ مَصْلِحِينَ وَ مَرشِدٌ	مِنْ مَرشِدِينَ وَ فِيهِمُوا صَلَاحَ الْوَرَى
وَ الدِّينَ دِينَ الْعَدْلِ حَقًّا دِينَهُمْ	وَ الْحَقُّ مِثْلُ الصَّبِيحِ لَمَّا أُسْفِرَا
دِينَ الْهُدَايَةِ لَا الْغَوَايَةَ دِينَهُمْ	مَا كَانَ هَذَا الدِّينَ دِينًا مَفْتَرًا

عملکرد حضرت عباس علیه السلام در راه حفاظت از دین و اصلاح کجروی‌ها و انحرافات اعتقادی در راستای اهداف قیام عاشورا بوده، و نگاه شاعران در این باره بیشتر به این

سخن امام حسین علیه السلام معطوف است که فرمودند:

أَتَى لَمْ أَخْرَجْ أَشْرًا وَلَا بَطْرًا وَلَا مَفْسَدًا وَلَا ظَالِمًا، وَأَمَّا خَرَجْتَ لِطَلْبِ الْإِصْلَاحِ فِي أُمَّةٍ
جَدَى علیه السلام، أُرِيدُ أَنْ أَمْرًا بِالْمَعْرُوفِ وَأَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ. (علامه مجلسی، ۱۹۸۳: ۴۴ / ۳۲۹)

در همین راستا سید راضی قزوینی (۱۲۸۵ق) شاعر اهل بیت علیهم السلام و قصیده سرای
متعهد عراقی در سروده‌ای سرشار از ابداع و نوآوری و با به کارگیری صنایع ظریف ادبی،
حضرت عباس علیه السلام را آزاد مردی دلاور دانسته که بنیان مبارزه با ظلم را پی‌ریزی کرده
است. ایشان نه تنها ظلم ستیزی و آزادی خواهی را بنیان نهاد، بلکه سایر خصلت‌های
بزرگ انسانی را نیز عینیت بخشید:

أَبَا الْفَضْلِ يَا مَنْ أَسَسَ الْفَضْلَ وَالْإِبَاءَ أَبِي الْفَضْلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ لَهُ أَبَا
وَدُونََ احْتِمَالِ الضَّمِيمِ عَزُّو مَنْعَةٌ تَخَيَّرْتُ أَطْرَافَ الْأَسْتَنَةِ مَرْكَبَا
وَقَفْتُ بِمَسْتَنِ النَّزَالِ وَلَمْ تَجِدْ سَوَى الْمَوْتِ فِي الْهَيْجَا عَنِ الضَّمِيمِ مَهْرَبَا
وَلَا عَيْبٍ فِي الْحُرِّ الْكَرِيمِ إِذَا قَضَى بَحَدِّ الظَّبَا حُرًّا كَرِيمًا مُهْدَبَا
(امین، ۱۹۸۳: ۶ / ۴۴۳)

این ویژگی برجسته در گفتار، رفتار و کردار حضرت عباس علیه السلام الگویی مثال زدنی برای
تمامی مبارزان راه حق و آزادی خواهان عالم شده و بنا برگفته عبدالعزیز عندلیب
(۲۰۰۴م) شاعر کویتی و حماسه سرای مشهور این کشور، ویژگی ستم ستیزی حضرت در
حقیقت امتداد گفتار و رفتار ظلم ستیزانه پدر و عموی حضرت عباس است، یعنی امام
علی و حضرت جعفر علیهما السلام است:

نمَاءُ الْكِرَامِ الصَّيْدُ مِنْ آلِ هَاشِمٍ وَهُمْ خَيْرُ خَلْقِ اللَّهِ فِي الْفَرْعِ
يِرَاءُ أَبَا الضَّمِيمِ أَمْثَلَةٌ لَهُمْ فَقَدْ كَانَ لَا يُغْضَى عَلَى الضَّمِيمِ
فَوَالِدُهُ الْكَرَّازُ وَالْعَمُّ جَعْفَرٌ وَمَثَلُهُمَا الْعَبَّاسُ فِي الْقَوْلِ وَ
مَكَارِمُهُ فَوْقَ الْبَيَانِ بَيَانُهَا وَكُلُّ الذِّي قَدْ قِيلَ جِزْءٌ مِنَ الْكُلِّ

(مهاجر، ۱۹۹۲: ۱۸۹)

شاعر در این ابیات با اشاره به خاندان اصیل بنی هاشم و پیشینه پرافتخار این خاندان

در جوانمردی و ظلم ستیزی، ظهور چنین خُلق و منشی در شخصیت حضرت عباس علیه السلام دور از انتظار ندانسته، چون خصلت‌های کریمانه و انسان دوستانه در این خاندان بسیارند و در وجودشان نهادینه شده است. این مطلب بارها در اشعار گوناگون و در دوره‌های مختلف زمانی تأکید و به عنوان اصلی جدایی‌ناپذیر از اصول اخلاقی و رفتاری حضرت عباس علیه السلام قلمداد شده است. برجستگی این اصل در زندگی حضرت نشان از ایمان عمیق او به رسالت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و پایبندی به آموزه‌های راستین اهل بیت علیهم السلام است.

۳. شجاعت خردمندانه

از ویژگی‌های شاخص حضرت عباس علیه السلام که بیشتر در نبردها و جنگ‌های سخت نمود عینی می‌یابد شجاعت و دلاوری ایشان است. شجاعت و بی‌باکی که به عنوان شرط انکارناپذیر موفقیت در جنگ به شمار می‌رود، در احقاق حق و برقراری عدالت نقش بسزایی دارد. آنچه در این خصوص حائز اهمیت است تنها شجاعت و جنگ‌آوری نیست بلکه شجاعت مبتنی بر خردورزی و درایت است که باید در راه حق اعمال گردد.

توانمندی بدنی، قدرت بازوان، و پهلوانی بی نظیر حضرت عباس علیه السلام بر کسی پوشیده نیست و این امر بارها در قالب متون مختلف اعم از کتاب‌های تاریخی و ادبی بیان شده است. شعر معاصر عربی نیز از این دامنه روایی عقب نماند و به توصیف دلاوری‌های مثال‌زدنی حضرت پرداخت. هر جا یادی از حضرت عباس علیه السلام به میان آید، شجاعت و پهلوانی ایشان نیز مطرح می‌گردد. بیشتر شاعران، شجاعت حضرت را شجاعتی متعهدانه دانسته‌اند که در راه حمایت از دین مبین اسلام و دفاع از آموزه‌های روح‌بخش اهل بیت علیهم السلام به کار رفته است. بسیاری از شاعران بر این باورند که حضرت عباس علیه السلام با تشخیص خردمندانه جبهه حق و شناخت آگاهانه باطل، شجاعت خود را در مسیر صحیح به کار برده است.

سید جعفر حلی (۱۳۱۵ ق) شاعر پرآوازه عراق، شجاعت حضرت عباس علیه السلام را میراث

پدر دانسته که برای از بین بردن سران ظلم و ضلالت به کار گرفته می‌شود. همان گونه که امام علی علیه السلام دلاور مردانه با سردمداران گمراهی مبارزه کرد، پسرانشان نیز شجاعت خود را در راه فنای ستمگران گمراه مبذول داشت. او با درایت و آگاهی دریافت که گوش این قوم از شنیدن صدای حق و حقیقت کر شده و سرهای بی مغزشان از درک اسلام راستین عاجز مانده است، بنابراین، شجاعت و جنگ‌آوری خود را در این جماعت گمراه اعمال و سرهای نا آگاه و پراز گناه آنها را درو کرده است:

عَبَسَتْ وَجوهُ القومِ خَوْفَ الموتِ والعباسُ فيهم ضاحكٌ متبسّمٌ
 قَلْبَ اليمينِ على الشمالِ و غاصَّ في الأوساطِ يحصدُ في الرؤوسِ و يحطّمُ
 بطلٌ تورّثَ من أبيه شجاعَةً فيها أنوفُ بنى الضلالةِ تُرغمُ
 عَرَفَ المواعظَ لا تفيدُ بمعشرٍ صمّوا عن النبأ العظيمِ كما عموا
 فانصاعَ يخطبُ بالجماجمِ والكلابِ فالسيفُ ينثرو المثقفُ ينظّمُ

(حلی، ۱۳۳۱: ۳۹۷، ۳۹۸)

توصیف شجاعت حضرت عباس علیه السلام در شعر معاصر عربی بازتاب وسیعی دارد به گونه‌ای که این اوصاف در قالب تشبیه‌ها و استعاره‌های زیبا طیفی پررنگ و نگار تشکیل داده است. گاهی اوقات در یک قصیده، شجاعت حضرت عباس علیه السلام به شکل‌های گوناگون توصیف می‌شود، مانند قصیده سعید عسیلی (۱۹۹۴م) شاعر حماسه‌سرای لبنانی. وی در ابتدا شجاعت حضرت را به آتش‌فشانی مهیب توصیف می‌کند و سپس به تشبیه بعدی منتقل می‌شود تا ذهن مخاطب در اوج بماند. در توصیف دوم شجاعت حضرت عباس علیه السلام به گردبادی عظیم تشبیه می‌شود تا عظمت حضرت کاملاً مجسم شود. شاعر در ادامه به تصویرسازی می‌پردازد و حضرت عباس علیه السلام را در حالی که سوار بر اسب خود بوده همانند برجی بلند تشبیه می‌کند که هیچ بلندایی به بلندی او نمی‌رسد. سعید عسیلی در این قصیده همانند سید جعفر حلی معتقد است که شجاعت توصیف ناشدنی حضرت عباس علیه السلام برای از بین بردن فرومایگان گمراه عراق به کار رفته و در این راه بسیار موفق عمل کرده است:

بركان نار هاج في المضمار أو عاصفات الرياح في الإعصار
 لأنه العباس فوق جواده كالبرج يعلو هامة الأسوار
 ثارت حمية بأس عباس الوغى كالنار إذ بعثت لهيب جمار
 فاجتاح أنذال العراق بهمة فيها الفناء محدّد الأظفار

(عسيلي، ۱۹۸۶: ۵۰۴)

تأکید شاعران بر این که شجاعت حضرت عباس علیه السلام در راستای شجاعت امام علی علیه السلام بوده و این شجاعت تنها در راه احقاق حق و نابودی باطل به کار رفته و تضمینی برای حمایت دین از انحراف‌ها گشته است، نشانگریک حقیقت روشن و غیر قابل اغماض است که خاندان نبوت برای حفظ دین از هرگزند و آسیبی از جان و مال خود دریغ نکرده و بقای دین مرهون جانفشانی‌ها و ایثارگری‌های این سلاله مطهر است.

شیخ محمد علی یعقوبی (۱۹۶۵م) خطیب توانا و شاعر بزرگ نجف در قصیده‌ای که در وصف رشادت‌های حضرت عباس علیه السلام سروده و در محافل ادبی بسیار معروف شده بود، شجاعت حضرت ابوالفضل علیه السلام را یادآور شجاعت پدر گرامی ایشان دانست، و این شجاعت در برابر کسانی عیان شد که گرد ضلالت و گمراهی جمع شدند. در این قصیده، شاعر اظهار تعجب و شگفتی می‌کند که چگونه آب گوارای فرات، توسط کوردلانی احاطه می‌گردد که به فساد و گمراهی معروف بودند:

أبدر العشيّة من هاشم أفلت و هيهات أن تطلعا
 غداة أبو الفضل لَفَّ الصّفوف و قَلَّ الظُّبَا والقنأ شُرعا
 فتى ذكّر القوم مُذ راعهم أباه الفتى البطل الأروعا
 إذا ركع السيف في كفه هَوَتْ هامهم سُجّداً رُكعا
 و حول الشريعة تحمى الفرات جموع قضى البغى أن تُجمعا

(زميزم، ۲۰۰۲: ۱۰۸)

نمونه‌های بسیار فراوانی در شعر معاصر عربی یافت می‌شود که شجاعت و رشادت

حضرت عباس علیه السلام را به تصویر کشیده، و به این بُعد از شخصیت حضرت اهمیت بخشیده است. این نمونه‌ها سرشار از تشبیه‌ها، تمثیل‌ها، استعاره‌ها و تصویرسازی‌های زیبا هستند که ذکر تمامی آن‌ها در این مقاله امکان‌پذیر نیست. آنچه در این باره نقل شد تنها نمونه‌هایی از شعر معاصر عربی که بیشتر درخور توجه از سوی شعرا و محافل ادبی بود. در بیشتر این اشعار برای این نکته توجه خاص شده بود که شجاعت حضرت ابوالفضل علیه السلام همراه با درایت و تعقل بوده و نه از سر میل نفسانی.

۴. وفاداری و جوانمردی

وفاداری و پایبندی به عهد و پیمان از ویژگی‌های انسان‌های مؤمن است که در قرآن کریم به عنوان پنجمین خصلت مهم رستگاری مؤمنان یاد شده است: «وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ» (سوره مؤمنون: ۸). یکی از مهم‌ترین ویژگی‌هایی که جوانمردان و رادمردان جهان به آن می‌بالند و افتخار می‌کنند وفاداری است.

سراسر تاریخ بشریت مملو از صحنه‌های بی نظیر وفای به عهد است که یکی از جاودانه‌ترین این صحنه‌ها عرصه عاشورا است. وفاداری مثال زدنی یاران امام حسین علیه السلام در دفاع از دین و امامت در تاریخ بی نظیر بوده است. حضرت عباس علیه السلام به عنوان پرچمدار سپاه امام حسین علیه السلام که مسئولیت بسیار سخت محافظت از آن را به عهده دارد، به بهترین وجه ممکن یعنی با ایثار جان و تن و فدا شدن در راه امام حسین علیه السلام انجام داده است.

این خصلت جوانمردانه حضرت در شعر معاصر عربی بازتاب وسیعی دارد. شاعران به ذکر مصادیق متعددی از وفاداری حضرت عباس علیه السلام روی آوردند، مواظبت از حرم و حریم امام حسین علیه السلام، زدودن ترس و رعب از زنان و کودکان در جنگ، آب‌رسانی و سقایت تشنگان با به خطر انداختن جان خود و ایثار و جانفشانی در راه دین و امام عصر علیه السلام از جمله مواردی است که در شعر معاصر عربی مطرح شدند.

سید محسن امین (۱۳۷۱ق) فقیه و ادیب بزرگ لبنانی صحنه‌های زیبای وفاداری حضرت عباس علیه السلام را به تصویر می‌کشد و از دل‌داری و مساعدت برادرش سخن می‌گوید تا

جانبازی و شهادت. شاعر در شعر خود از صحنه‌ای صحبت می‌کند که بسیار درس‌آموز و اثرگذار است. صحنه‌ای است در وفاداری واقعی و ایثار راستین. امتناع حضرت عباس علیه السلام از نوشیدن آب در اوج تشنگی و تلاش برای رساندن آب به اردوگاه امام حسین (حسین) یکی از اقدامات وفادارانه حضرت ابوالفضل علیه السلام است که در تاریخ جاودانه ماند. حضرت عباس علیه السلام با شهادت خود حق برادری را ادا کرد و نماد و الگویی برای وفاداری راستین شد:

وَأَذْكُرُ أَبَا الْفَضْلِ هَلْ تُنْسِي فِضَائِلَهُ	فِي كَرْبَلَا حِينَ جَدَّ الْأَمْرُ وَالتَّبَسَا
وَأَسَى أَخَاهُ وَفَادَاهُ بِمَهْجَتِهِ	وَخَاصَّ فِي غَمْرَاتِ الْمَوْتِ مَنْغَمَسَا
أَلَى بَأْنٍ لَا يَذُوقُ الْمَاءَ وَهُوِيْرِي	أَخَاهُ ظَمَأَنَ مِنْ وَرْدٍ لَهُ يَنْسَا
فَقُرَّأَ الْفَضْلُ بِالْفَضْلِ الْجَسِيمِ بِمَا	أَسَدِيْتَهُ فَعَلَيْكَ الْفَضْلُ قَدْ حُبِسَا
قَضِيْتِ حَقَّ الْإِخَا وَالِدَيْنِ مَبْتَدَلًا	لِلنَّفْسِ فِي سَقْيِ أَطْفَالٍ لَهُ وَنَسَا

(امین، ۱۳۷۸: ۱۸۷)

الگو بودن حضرت ابوالفضل علیه السلام در وفاداری و جوانمردی در شعر شیخ محسن أبو الحب (۱۳۰۵ق) شاعر شهیر کربلا انعکاس زیبایی دارد. این شاعر مناقب حضرت ابوالفضل علیه السلام را دست نیافتنی دانست و خاطر نشان می‌سازد که حضرت با جانفشانی در راه برادر محکم‌ترین عهد و پیمان را منعقد کرد. وعده ایشان وعده راستین و در این راه ثابت قدم بود:

أَبَا الْفَضْلِ بِأَبْكَ لَنْ يُغْلِقَا	وَعُرْمَعَالِيكَ لَا تُرْتَقِي
وَقِيَّتَ بِنَفْسِكَ أَيَّ أَخٍ	كَرِيمٍ لِنَفْسِكَ نَفْسِي الْوَقَا
أَبُو الْفَضْلِ أَنْتَ وَمَا فَاضِلٌ	مِنَ النَّاسِ إِلَّا نَدَاكَ اسْتَقِي
فَلِلَّهِ عَهْدَكَ مَا أَوْثَقَا	وَلِلَّهِ وَعْدَكَ مَا أَصْدَقَا
وَخَافَتْ يَدَاكَ مِصَافِحَةَ	اللِّئَامِ فَفَارَقْتَا الْمَرْفِقَا

(ابوالحب، ۲۰۰۳: ۱۱۳)

شاعر دیگری از تبار شاعر فوق که نوه ایشان است و به محسن ابوالحب

الصغیر(۱۳۶۹ق) معروف است در قصیده‌ای بسیار زیبا، حضرت ابوالفضل علیه السلام را معلم برادری، جوانمردی و وفاداری دانستند؛ به خاطر این که ایشان در روز عاشورا دو دستان خود را تقدیم امام حسین علیه السلام کرد و در راه حضرت شهید شد:

هذا أبو الفضل الذي قد علمَ الناس الأخوة والفتوة والوفاء
قد باع في يوم الطفوف يمينه و شماله فدى سليل المصطفى

(ابوالحب، ۱۹۶۶: ۱۲۹)

جلوه‌های وفاداری و جوانمردی حضرت ابوالفضل علیه السلام در کنار ایثار و فداکاری ایشان در واقعه طف صبغه زیبایی به اشعار عاشورایی بخشیده و به عنوان ستون‌های اصلی مرثیه‌های حماسی کربلا قلمداد شده است. درس‌های عبرت‌آموز و موعظه‌های سازنده اخذ شده از خلق و منش حضرت عباس علیه السلام تشکیل دهنده پیام پایانی اشعار رثایی هستند. شاعران معاصر ضمن بیان این خصوصیات اخلاقی، حضرت ابوالفضل علیه السلام را الگویی شایسته برای نسل‌های حال و آینده معرفی کردند.

۵. بخشش و بزرگ‌منشی

یکی از خاندان‌های مشهور عرب که در جود و بخشش و بزرگ‌منشی مشهور بود خاندان ابوطالب است. روایت‌های تاریخی فراوانی از عفو و کرم این خاندان نقل شده که نشانگر تجلی خصلت‌های کریمانه و رفتارهای بزرگ‌منشانه آنان است. حضرت ابوالفضل عباس علیه السلام که از سلاله پاک این خاندان است، خصلت عفو و بخشش را از بزرگان آن قوم به ارث برد و در زندگی شرافتمندانه خود به کار بست.

شاعران معاصر عرب به این بُعد اخلاقی حضرت توجه خاص داشته و بارها در قصاید مختلف به ابراز آن پرداخته‌اند. حاج محمد رضا آذری (۱۲۴۰ق) شاعر بزرگ بغدادی در قصیده‌ای طولانی که در رثای حضرت عباس علیه السلام سروده است، خصلت جود و کرم را در این خاندان نهادینه، و حضرت ابوالفضل علیه السلام را سرآمد بخشندگان عالم دانسته است. وی حضرت عباس علیه السلام را کانون بخشندگی و بزرگ‌منشی معرفی می‌کند که تمامی کریمان عالم در برابر حضرت سر تعظیم فرود می‌آورند. ایشان از افول ستاره درخشان حضرت

افسوس می خورد، و از تاریخ شدن آسمان هدایت خبر می دهد. او حضرت عباس علیه السلام را برادری بخشنده و کریم قلمداد می کند که امام حسین علیه السلام را در آن آوردگاه سخت و لغزشگاه بزرگ تنها نگذاشته است:

و شأى الكرامِ فلا تری من أمةٍ للفخرِ إلا ابنُ الوصى إمامها
هو ذاك مؤئلها يُرى وزعيمها لوجلِّ حادثها ولدَّ خصامها
الله أكبرُ أئى بدرِ خرمِمن أفقى الهدايةِ فاستشاط ظلامها
فَمَن المَعزى السبَطِ سبَطِ مُحَمَّدٍ بفتى لهُ الأشرافُ طأطأ هائمها
وَأخِ كَرِيمٍ لَم يَخْنَهُ بِمَشْهَدٍ حَيْثُ السُّرَاةُ كَبَا بِهَا أَقْدَامُهَا

(امین، ۱۳۷۸: ۲۷۵، ۲۷۶)

شاعر در این ابیات علاوه بر ذکر مناقب کریمانه حضرت عباس علیه السلام به یکی از مؤلفه های مهم شخصیت حضرت اشاره می کند که در کردار و منش ایشان بسیار نمایان است. پایداری و عدم لغزش در برابر سختی ها و امتحانهای بزرگ یکی از شاخصه های الگومند رفتاری حضرت به شمار می رود که برای انسان های آرمان خواه بسیار آموزنده است.

یکی از مصادیق بزرگ منشی حضرت که لغزش ناپذیر بود در واقعه طف رخ داد، آنجا که تشنگان اردوگاه امام حسین علیه السلام او را به آوردن آب فراخواندند، در حالی که منبع آب در اختیار دشمن بود. حاج هاشم کعبی (۱۲۳۱ق) شاعر بزرگ کربلا، این آزمایش بزرگ را به زیبایی تصویر و حضرت عباس علیه السلام را سرچشمه بخشندگی معرفی می کند. شاعر در ابیات خود حضرت ابوالفضل علیه السلام را حماسه ساز، مشکل گشا، آراسته و بی نقص و بسیار بخشنده توصیف می کند که تمامی خصلت های عالی و بزرگ منشانه حضرت بر اساس اعتقاد راسخ به خداوند متعال و پایبندی به دستورات حضرت حق پی ریزی شده است:

يَوْمَ أَبُو الْفَضْلِ تَدْعُو الظامياتُ به و الماءُ تحتَ شِبا الهنديَّةِ الحُدْمِ
فَيَأْضُ مَكْرَمَةً خَوَاضٌ مَلْحَمَةً فَضَّاضٌ مُعْضَلَةٌ عَارٍ مِنَ الْوَصْمِ

أخوندیٰ یَنحِرُ الْأَسَادَ ضَارِيَةً حُسَامُهُ مُطْعِمًا لِلسَّيِّدِ وَالرَّحْمِ
فَعَالٌ مِّنْدَبٍ لِلَّهِ مُحْتَسِبٌ فِي اللَّهِ مَعْتَصِمٌ بِاللَّهِ مَلْتَمِزٌ

(پیشین: ۲۹۰)

علاقه شاعران و مریدان به جود و کرم حضرت عباس علیه السلام و با توجه به جایگاهی که حضرت نزد خداوند متعال دارد، این نیاز عاطفی را برانگیخت که وسیله ای باشد برای استجاب دعا و روا شدن حاجت ها. از این رو حضرت عباس علیه السلام را باب الحوائج نامیدند. حضرت سجاد علیه السلام در بیان منزلت و جایگاه حضرت عباس علیه السلام در روز قیامت فرمودند: « اِنَّ لِلْعَبَّاسِ عِنْدَ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَىٰ مَنْزِلَةً يَغِيْبُهَا عَلَيْهَا جَمِيعُ الشَّهَدَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ » (شیخ صدوق، ۱۴۱۷: ۵۴۸).

توجه شاعران به این جایگاه بازتاب قابل ملاحظه ای دارد. شیخ محمد آل حیدر (۱۳۳۳ق) شاعر بزرگ نجف، از این جایگاه به نیکی یاد، و حضرت عباس علیه السلام را دریای بخشش، سایبان غمزدگان و پناهگاه گرفتاران معرفی می کند:

لأبى الفضلِ إن دَهتَكَ همومٌ لُدَّ بِهِ إِنَّهُ جَوَادٌ كَرِيمٌ
أنتَ بحرُ الندى و داءُ الأعادی نستقی منكَ إن تجف غيومٌ
بحمى ظلِّكَ الظلیلِ أنخنا خمَّص العیس و الفؤاد کلیمٌ

(خاقانی، ۱۴۰۸: ۱۰/۴۰۹)

نتیجه گیری

از بررسی ابعاد شخصیت حضرت عباس علیه السلام در شعر معاصر عربی نتایجی چند به دست آمد که به شرح زیر می باشند:

۱. عمده ترین خصوصیات اخلاقی حضرت که نمود بیشتری در شعر معاصر عربی یافت، عبارتند از: ولایت مداری و ایمان باوری، ظلم ستیزی و آزادی خواهی، شجاعت خردمندانه، وفاداری و جوانمردی، بخشش و بزرگ منشی. البته بسیاری از خصلت های دیگر ضمن خصوصیات فوق گنجانده، و بدان اشاره شده است. مانند: ایثار و فداکاری، تعهد در حمایت از دین، راستی و صداقت، تقوا و پرهیزکاری.

۲. منابع الهام بخش اخلاق حضرت عباس علیه السلام شریعت احیاگرانه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و آموزه‌های انسان ساز پدر گرامی ایشان حضرت امام علی علیه السلام است.
۳. اخلاق حضرت حاصل سلوک عارفانه و تعمق و تدبیر خردمندانه ایشان در دین بوده است. از این رو، رفتار و کردار حضرت بر اساس دین و اعتقاد راسخ استوار است.
۴. شاعران معاصر بر این حقیقت تأکید داشتند که حضرت عباس علیه السلام حق را شناخت و در راه حق فدا شد. بنا بر این، زندگی انسان‌های آرمان خواه همانند زندگی ایشان باید هدفدار باشد.
۵. از آن جایی که حضرت عباس علیه السلام خصلت‌های والای انسانی را در زندگی خود به کار بست، پس می‌توان الگویی شایسته برای نسل‌های حال و آینده باشد.

منابع

- قرآن كريم.
- آل طعمه، سلمان هادى. (٢٠٠١م). ديوان المديح والرثاء فى محمد وآل بيته النجباء. بيروت: مؤسسه الفكر الإسلامى.
- ابن طاووس، على. (١٤١٧ق). اللهوف فى قتلى الطفوف. قم: انوار الهدى.
- ابن عنبه، احمد. (١٩٦١م). عمدته الطالب فى انساب آل ابى طالب. تحقيق محمد حسن آل الطالقانى. نجف: المطبعه الحيدريه.
- ابن قولويه، جعفر. (١٤١٧ق). كامل الزيارات. تحقيق: شيخ جواد قيومى. قم: مؤسسه نشر اسلامى.
- أبو الحب، محسن. (٢٠٠٣م). ديوان الشيخ محسن أبو الحب (الكبير). تحقيق: جليل كريم أبو الحب. بيروت: بيت العلم للنابهين.
- أبو الحب، محسن. (١٩٦٦م). ديوان أبى الحب. تحقيق: سلمان هادى آل طعمه. نجف: بي نا.
- أبو الفرج اصفهانى، على. (١٩٦٥م). مقاتل الطالبين. نجف: المكتبه الحيدريه.
- أمين، محسن. (١٩٨٣م). أعيان الشيعة. تحقيق: حسن الامين. بيروت: دار التعارف للمطبوعات.
- أمين، محسن. (١٣٧٨ش). الدر النضيد فى مرثى السبط الشهيد. قم: انتشارات شريف رضى.
- حلى، جعفر. (١٣٣١ق). سحر بابل وسجع البلايل. صيدا: مطبعه العرفان.
- حلى، حيدر. (٢٠١١م). ديوان السيد حيدر الحلى. تحقيق: الدكتور مُصّر سليمان الحلى. بيروت: شركه الاعلامى للمطبوعات.
- خاقانى، على. (١٤٠٨ق). شعراء الغرى. قم: نشر كتابخانه آيت الله عظمى مرعشى نجفى.
- زميزم، سعيد رشيد. (٢٠٠٢م). العباس بن على عليه السلام جهاد وتضحيه. بيروت: مؤسسه

البلاغ.

- شيخ صدوق، محمد بن علي. (١٤١٧ق). الأملى. قم: مؤسسه بعثت.
- عسيلي، سعيد. (١٩٨٦م). كربلاء. بيروت: دار الزهراء.
- علامه مجلسي، محمد باقر. (١٩٨٣م). بحار الأنوار. چاپ دوم. بيروت: مؤسسه الوفاء.
- فرطوسى، عبد المنعم. (١٩٦٦م). ديوان الفرطوسى. چاپ دوم. نجف: مطبعه الغرى الحديثه.
- مظفر، عبد الواحد. (٢٠٠٨م). موسوعه بطل العلقمى. بيروت: مؤسسه الأعلمى للمطبوعات.
- مكرم، عبد الرزاق. (٢٠٠٦م). العباس عليه السلام. تحقيق: محمد الحسون. قم: منشورات الاجتهاد.
- مهاجر، عبد الحميد. (١٩٩٢م). العباس بن علي عليه السلام بطل الحق والحريه. بيروت: مؤسسه الأعلمى للمطبوعات.

